

“OG DERMED LIGESTILLEDE”

Hovedstadslønarbejderklassen i det 20. århundredes første halvdel

Af Henning Bro

De fleste, der har trængt mere ned i den danske samfundsudvikling i den første halvdel af det 20. århundrede, har bemærket, at samtiden ofte paralleliserede arbejderklassen med andre sociale grupper under betegnelsen: “Og dermed ligestillede”. Det udtrykker en diffus forståelse af en befolkningsgruppe, hvis sammensætning og størrelse vitterligt var diffus. Da denne forståelse i samtiden anvendtes i mange sammenhænge, har det arbejder-, social-, by- og velfærdstatshistorisk interesse at se nærmere på det.

Betegnelse “og dermed ligestillede” blev blandt andet anvendt, når lovgivningen og de statslige og købstadskommunale forvaltninger afgrænsede de sociale grupper, som omfattedes af det velfærdssystem, der med et minimalt socialt sikrende sigte blev opbygget omkring århundredskiftet under socialhjælpsstaten, og som senere udfoldedes yderligere med en også omfordelende målsætning under mellemkrigstidens og 40’ernes fremvoksende velfærdsstat.

Afgrænsningen er interessant, da datidens politiske beslutningstager og embedsmænd dermed var bevidste om, at der udover arbejderklassen var andre sociale grupper, som med denne havde tilsvarende levevilkår i form af i hvert fald: Indkomst, adgang til social sikring, læge- og sygehusbehandling, boligforhold og skolegang udover den helt elementære. Men samtidig problematisk, da forskningslitteraturen ikke har opstillet kriterier for forståelsen eller foretaget beregninger af størrelsen af den gruppe, der sidestilledes med arbejderne.

Denne artikel har på denne baggrund til formål nærmere at kvalificere sammensætningen af den befolkningsgruppe i hovedstaden (København-Frederiksberg), der i den første halvdel af det 20. århundrede ligestillede med arbejderklassen. For på dette grundlag i nedslagsårene 1901, 1911, 1921, 1930, 1940 og 1950 at kvantificere denne gruppe og at afdække dens samfundsmæssige baggrund. Med dette udgangspunkt søger artiklen desuden at afdække, hvorvidt gruppen havde levevilkår, der svarede til arbejderklassens i henseende til indkomst, formue, forbrugssammensætning, boligforhold og adgang til det eksamensgivende skolevæsen og kulturtilbud, og hvilke samfundsmæssige faktorer, som lå bag.

Ved valget af disse levevilkårsindikatorer er der taget udgangspunkt i nogle af dem, som Socialforskningsinstituttet (SFI) opererede med ved den første levevilkårsundersøgelse i 1976.¹ Idet de angive levevilkårsfaktorer helt tilbage til den første halvdel af århundredet kan afdækkes gennem Det statistiske Departements forskellige statistiske serier og i særlig grad den langt mere detaljerede statistik, som Københavns Kommunes statistiske kontor publicerede om hovedstaden og efterhånden også de omliggende forstæder i både Statistisk Årbog for København m.m. og Statistisk Månedsskrift. Netop begrundelsen for, at hovedstaden udgør det geografiske område for denne artikel, hvis øvrige anvendte kildemateriale og dets metodiske anvendelse behandles i forbindelse med analysens forskellige dele.

Analysens periodiske afgrænsning til det 20. århundredes første halvdel er betinget af, at det fornyede og forstærkede industrielle gennemslag fra omkring århundredskiftet og den samtidige vækst i den offentlige sektor og den privates sektors administrative område generede en betydelig arbejderklasse og en med denne ligestillet gruppe. Det skete på samme tid, som det velfærdssystem, der omfattede disse befolkningslag, var ved at vokse frem. Midten af det 20. århundrede betegner derimod overgangen til den første efterkrigstids anden industrirevolution og samtidige voldsomme vækst i både den offentlige sektor og den privates administrative, produktudviklende og styrende del. Det var strukturforandringer, der ændrede bybefolkningens fordeling på arbejdere og ligestillede samtidig med, at velfærdsstaten i endnu højere grad fik en universalistisk karakter.

Kvalificering

Da netop de lovforslag og ledsagende ministerielle bemærkninger, der lå bag velfærdssystemets op- og udbygning i det 20. århundredes første halvdel gentagne gange anførte, at denne lovgivning i hovedsagen skulle omfatte arbejdere og dermed ligestillede, har det givet mening ud fra dette materiale (via

Rigstidendes Tillæg A) at kvalificere samtidens forståelse af den gruppe, som således sidestilledes med arbejderklassen.

Trods den i denne sammenhæng hyppige anvendelse af begrebet "ligestillede" om denne gruppe, blev det sjældent angivet, hvilke befolkningslag, som den omfattede. Det blev dog tilfældet i 1898, da det fastlagdes, at lovforslaget om ulykkesforsikring skulle omfatte: "Arbejdere, husmænd, håndværkere og næringsdrivende eller andre med de nævnte i økonomisk henseende ligestillede personer".² Denne brede forståelse af de med arbejdere ligestillede fastholdtes ikke desto mindre helt frem til en ændring af lov om statsanerkendte sygekasser i 1915.

Siden gennemførelsen af den første lovgivning om statstilskud til sygekasser (1892) havde der været uklarhed om, hvad der skulle forstås ved de ubemidlede, der kunne optages i disse kasser. Det var en uklarhed, der var blevet misbrugt, bl.a. ved velstillede gårdmænds opnåelse af sygekassemedlemskab, og det førte til en bestemmelse om, at nydende sygekassemedlemmer, der faldt ind under den såkaldte "sygekassegrænse", udover arbejdere omfattede ligestillede som: "Mindre jordbrugere, håndværkere, næringsdrivende, tjenestemænd o. lign", der havde en indkomst, der svarede til de fag- og ufaglærtes gennemsnitlige årsindkomst.³

Bestemmelserne fastholdtes ved de efterfølgende års udvidelse af sygekasselovgivningen,⁴ og blev ved et lovforslag fra 1930 omformuleret til: "Ubemidlede arbejdere, husmænd, landhåndværkere og næringsdrivende og lavt lønnede bestillingsmænd". Dog således, at en fuldt beskæftiget faglært arbejders gennemsnitlige årsindkomst kom til at udgøre den øvre indtægtsgrænse for det nydende sygekassemedlemskab.⁵

For tildeling af mange af velfærdssystemets ydelser og institutionstilbud blev sygekassegrænsen normsættende. Det gjaldt bl.a. de grupper, der efter lov fra 1916 kunne komme i betragtning statslån til byggeforeninger, tildeling af alders- og invaliderente efter loven om folkeforsikring fra 1933, tildeling af hjælp til kronisk syge, særligt høje statstilskud til institutioner, der modtog ubemidlede klienter, tildeling skolemælk og navnlig ydelse af statsstøtte til socialt boligbyggeri og huslejetilskud.⁶

Selv om sygekassegrænsen opererede med en indkomstmæssig afgrænsning af de med arbejderklassen ligestillede, indgik der også et klasseaspekt heri, idet arbejderklassen og funktionærlaget i forhold til ejendomsretten havde andre vilkår end selv små selvstændige indenfor landbrug og byerhverv.

Med ejendomsretten til egen virksomhed havde de mindre selvstændige en, alt andet lige, fri dispositionsret i forhold til ansættelse af både egen indkomst og arbejdsindsats og egne arbejdsforhold og tillige retten til at lede og fordele arbejdet for ansat lønnet arbejdskraft. Mens arbejdere og funktionærer

solgte arbejdskraften til en privat eller offentlig virksomhedsejer, der havde retten til at lede og fordele arbejdet og dermed til at ansætte arbejds løn, arbejdstid og arbejdsforhold, medmindre disse forhold reguleredes af periodens overenskomster og lovgivning: Ferielov, statslige overenskomstindgreb og lovmæssige rammer for arbejdsforholdene.

Denne distinktion i forhold til ejendomsretten har udgjort en afgørende faktor ved social stratificering gennem tiden og er dermed valid i forhold til en nærmere afgrænsning af de med arbejderklassen ligestillede befolkningsgrupper. Ejendomsretskriteriet indgik ikke blot i samtidens statistiske opdeling af den erhvervsbeskæftigede befolkning i arbejdere, funktionærer og selvstændige, men indgik også i en senere eftertids både teoretiske og mere praksisbaserede tilgang til fastlæggelse af social lagdeling. Lige fra et klassisk marxistisk udgangspunkt⁷ over det i 1958 oprettede SFI's udskillelse af de to laveste socialgrupper⁸ til 80'ernes livsformanalyse, der skelnede mellem en lønarbejderlivsform, en karrierebunden livsform for højre og højt placerede funktionærer samt en selvstændig livsform.⁹

Med afskallingen af samtidens små selvstændige i landbrug og byerhverv ud fra ejendomsretskriteriet indsnævredes ganske vist gruppen med arbejderklassen ligestillede. Dog ikke mere end, at der ud fra samme kriterium opereredes med "lønarbejdere" i bemærkningen til et lovforslag fra 1920 om tilpasning af den danske sociallovgivning i Sønderjylland. Her anførtes, at den skulle omfatte de efter tidligere tysk lovgivning angivne "lønarbejdere", der bestod af: "Alle arbejdere, herunder lærlinge og tyende, og tjenende funktionærer og handelsmedhjælpere" under en bestemt indtægtsgrænse.¹⁰

Anvendelsen af begrebet lønarbejder ved sammenstillingen af arbejdere og dele af funktionærslaget sås dog hverken før eller siden i den politisk-administrative lovforberedelse i århundredets første halvdel; men paralleliseringen forekom ofte i den forbindelse. F.eks. da det ved en udvidelse ulykkesforsikringslovgivningen i 1919 fastsattes, at denne ordning skulle dække arbejdere og med dem "ligestillede funktionærer".¹¹

Hvilke funktionærslag, der omfattedes heraf og af anden social lovgivning, fremgik bl.a. af de bilag, som i årene 1919-1926 ledsagede lovforslag om udvidelse af statstilskud til arbejdsløshedsforsikringen, og som oplyste oversigter over arbejdsløshedskasser for arbejdere og "ligestillede". Heri indgik: Underordnede tekniske funktionærer og forsikringsfunktionærer, inkassatorer, handels- og kontormedhjælpere, husassistenter, sømænd, telefonstandens ansatte [telefonmontører- og ekspedienter], musikere og tjenere.¹² Disse grupper af lavfunktionærer var tillige inkluderet i de fortegnelser over fagforeninger, som Københavns Kommunes statistiske Kontors statistiske årbog bragte siden 1919.¹³

Regnskabsafdelingen i Københavns Kommunes belysningsvæsen i 1914. I afdelingen opgjordes, regningsudstedtes og betalingskontrolleredes borgernes og virksomhedernes forbrug af gas og elektricitet. De rutinemæssige administrative opgaver var her lige så ensformige og fordistisk organiseret som i fabrikskallerne. Forskellen var blot, at man i afdelingen bar jakke og slips og ikke udsattes for de samme arbejdsmiljøpåvirkninger som på fabrikken (Københavns Museum).

Samtlige disse faglige organisationer var tilsluttet De samvirkende Fagforbund og/eller Arbejdernes Fællesorganisation. De var dermed en del af den socialdemokratiske arbejderbevægelse, og omfattede udover ovennævnte funktionærgrupper tillige fagforeninger for: Chauffører, kedel- og maskinpassere, kontor- og forretningsbude, opsynsmænd og søfyrbødere. Hertil føjede sig: Brandfolkenes Organisation, Dansk Jernbaneforbund, Postbudeforeningen¹⁴ og Sporvejs- og Omnibusførernes Organisation. Dermed organisationer for kommunalt og statsligt ansatte tjenestemænd, som f.eks. i et lovforslag om tildeling af dyrtidshjælp i 1915 sidestilledes med "pensionsberettigede arbejdere i statens tjeneste"¹⁵, der tillige ligestilledes med told- og overtoldbetjente, selv om disse ikke var en del af arbejderbevægelsens organisationer.¹⁶

Samlet set udgjorde det med arbejderklassen ligestillede funktionærslag dermed en befolkningsgruppe, der alene havde afsluttet den femårige obligatorisk skolegang, var fag- eller ufaglærte og uanset art i produktionen eller i tilknytning til denne varetog manuelle eller for denne nødvendige simple administrative opgaver. Der var dermed tale om et lavere funktionærslag, der sammen med arbejderne dannede en lønarbejderklasse, som adskilte sig fra virksomhedsejere i henseende til ejendoms- og arbejdsledelsesretten og det øvrige funktionærslag for så vidt uddannelse, opgavevaretagelse og ledelsesfunktioner- og opgaver.

Også den nævnte senere eftertids sociale lagdeling har opereret med et lavfunktionærslag. SFI opererede således med socialgruppe IV og V, der omfattede fag- og ufaglærte arbejdere og funktionærer uden underordnede, eksamensgivende skolegang og mellemlag eller videregående erhvervsuddan-

nelse.¹⁷ Livsformsanalysen inkluderede lavfunktionærer under lønarbejderlivsformen,¹⁸ og den pragmatisk materialistiske klasseanalyse, der (i modsætning til den klassisk marxistiske) udskilte såvel et lavere funktionærslag, der betegnedes som semi-autonome arbejdere, som et mellemlag af andre funktionærer med ledelsesbeføjelser på forskellige niveauer.¹⁹

I den første halvdel af det 20. århundrede omfattede dette mellemlag funktionærer på mellem og højere niveau, som var udrustet med en mellem-skole-, real- eller studentereksamen²⁰ og havde gennemført en akademisk eller mellemlang uddannelse eller en af det offentlige og dele af den private sektors assistentuddannelser, såsom statens og de store kommuners etatsuddannelse og tilsvarende uddannelser indenfor bl.a. bank-, rederi- og forsikringsområdet. Grundlaget for, at en del af virksomhedsprofiten indgik i lønnen, som honorering for varetagelse af ledelsesopgaver eller udførelse af opgaver af betydning for ledelsen: Produktions-, løn- og personaleadministration, økonomi- og ledelsessyring, produktudvikling, planlægning, sagsbehandling af en hver art m.m.

Lønarbejderklassen

På grundlag af ovenstående kvalificeringen af det lavere funktionærslag, der i den første halvdel af det 20. århundrede ligestilledes med arbejderklassen, er det muligt at kvantificere dette lags størrelse i samme periode gennem den trykte offentlige statistik og særlig den, som udsendtes af Københavns Kom-

Nok var disse kortorbude fra Københavns kloak- og belysningsvæsen i 1908 uniforme-rede og betegnedes funktionærer, men deres arbejde med at bære, løfte, gå og cykle var såmænd lige så opslidende som industriarbejdernes og lønnen endda lavere end de faglærtes (Københavns Stadsarkiv)

munes statistiske Kontor (tabel 1). Herved opnås et udvidet indblik i periodens klassestrukturelle forandringer i hovedstaden og disses sammenhæng med den samtidige samfundsudvikling.

Centralt i denne udvikling udgjorde den industrielle vækst, der yderlige slog igennem omkring århundredeskiftet og omend mere afdæmpet fortsatte op gennem århundredes første halvdel på trods af kriser under og efter de to verdenskrige og i den første del af 30'erne. Resultatet blev, at omfanget af den i forvejen store arbejderklasse forøgedes jævnt gennem perioden, men med mindre svingninger, som følge af udsvingene i omfanget af de øvrige socialklasser. Dog ikke mere end, at arbejderklassen udgjorde godt halvdelen af den beskæftigede hovedstadsbefolkning.

Antallet af selvstændige reduceredes til gengæld så meget, at dens andel heraf i perioden faldt fra en femtedel til under en tiendedel. Det var en følge af den forstærkede industrialiseringsproces og den koncentrationstendens, som var indlejret i den kapitalistiske markedsökonomi og ramte mindre kapitalstærke og dermed mere konkurrenceudsatte selvstændige i både industri og håndværk. Udvikling førte også til større administrative enheder i de tilbageværende stadig større private virksomheder. På samme tid voksede velfærdsstaten frem og skabte merbeskæftigelse ikke blot i dens velfærdssystem, men også til varetagelse af de almene produktionsbetingelser, der i perioden blev en ren offentlig opgave.

Behovet for arbejdskraft til ledelse, styring, udvikling, administration og planlægning både i den private og offentlige sektor øgedes, og dermed steg mængden af højfunktionærer, men med udsvingene i omfanget i de øvrige socialklasser dog ikke mere end, at dette funktionærlæg i perioden tegnede sig for omkring en tiendedel af de hovedstadsbeskæftigede. Til gengæld forøgedes på samme tid lavfunktionærernes andel heraf fra 13 til knapt 30 procent. Det var en følge af, at de større virksomheder, disses administrative sektorer og den tidlige velfærdsstat generede en række andre manuelle eller rutineprægede administrative opgaver i eller udenfor den egentlige produktion, men som en afgørende forudsætning for denne.²¹

Med arbejderklassens jævne og det lavere funktionærlags kraftigere tilvækst øgedes lønarbejderklassens andel af den beskæftigede hovedstadsbefolkning i gennem det 20. århundredes første halvdel fra 70 til 82 procent. Selv om hovedstaden i perioden fik et langt større volumen af større produktions-, forretnings- og administrationsvirksomheder og en uden sammenligning større mængde af statsligt og kommunalt ansatte, kan hovedstadens forholdstal mellem antal arbejdere og lavfunktionærer med forsigtighed overføres til provinsens købstæder, hvorved opnås et vist indblik i de samtidige klassestrukturelle forskydninger i disse byer.²²

Tabel 1. Den sociale procentvise fordeling af den erhvervsbeskæftigede befolkning, hovedstaden, 1901-1950.¹

	Hovedstaden						Købstæder	
	1901	1911	1921	1930	1940	1950	1901	1950
Selvstændige	20,2	19,5	13,4	12,9	10,5	9,7	39,8	18,0
Højfunktionærer	9,8	9,5	12,7	12,7	10,3	8,4	6,1	5,9
Lavfunktionærer	13,1	16,8	21,1	22,5	26,0	27,6	10,1	25,7
Arbejdere	56,9	54,2	52,8	51,9	53,2	54,3	44,0	50,4
Total	100	100	100	100	100	100		
Forholdstal	0,23	0,31	0,40	0,43	0,49	0,51		

Forholdstallet angiver antal lavfunktionærer pr. arbejder.

Her var industristrukturen og mængden af beskæftigede omkring århundredeskiftet ikke blot indenfor industri, men også offentlig og privat administration markant anderledes i hovedstaden.²³ Ikke blot en følge af betydelige forskelle mellem provinsens mindste og største købstæder, men også som følge af en sen industrispredning fra hovedstaden til provinsens byer og en stedlige industri, der først lige var begyndt at producere til et regionalt og nationalt marked.

Det var omstændigheder, der selvsagt smittede af på de beskæftigedes sociale sammensætning, idet andelen af selvstændige (særlig inden for industri og håndværk) var signifikant højere i provinskøbstæderne og andelen af høj- og lavfunktionærer og arbejdere tilsvarende mindre (tabel 1) med det resultat, at den samlede lønarbejderklasse i 1901 her alene udgjorde godt halvdelen af de beskæftigede.

Disse forhold ændredes i de følgende knapt 50 år. Det skete i takt med, at industrien og beskæftigelsen indenfor administration i den private og offentlige sektor (særlig i store og mellemstore provinskøbstæder) efterhånden, men i langt mindre skala, fik samme karakter som i hovedstaden. Medvirkende hertil var, at andelen af selvstændige reduceredes kraftigt i købstæderne uden at lægge sig på helt samme lave niveau som i hovedstaden. Det skete samtidig med, at tilvæksten i arbejderklassen og det lavere funktionærslag i provinsens købstæder blev så betydelig, at den samlede lønarbejderklasses beskæftigelsesandel med 76 procent kom ganske tæt på hovedstadens.²⁴

Herved kunne Socialdemokratiet fra tiden omkring første verdenskrig både i København og de store og mellemstore købstæder opnå det kommunalpo-

litiske flertal.²⁵ Det var grundlaget for at Socialdemokratiet kunne drive sin kommunesocialisme²⁶ igennem, som partiet havde lanceret lige efter århundredeskiftet med det formål kommunalt at udvide velfærdssystemet og gennemføre den videre offentlige samfundsstrategiske produktion, som partiet havde vanskelighed ved fuldt ud at virkeliggøre landspolitisk som følge af hængigheden af Det radikale Venstre og et borgerligt landstingsflertal frem til 1936.

Ikke desto mindre bidrog en kombination af periodens skiftende kriser, Socialdemokratiets rolle som først støtte- og siden regeringsparti til/i den under og efter første verdenskrig siddende radikale regering og socialdemokratisk ledede regeringer i midten af 20'erne og senere fra 29 til en velfærdsstatsopbygning, der bevægede sig i stadig mere universalistiske retning. Ikke blot som følge af det rettighedsprincip, der indbyggedes i statsformens velfærdssystem. Men også fordi systemets målgruppe af lønarbejdere omfattede en stadig del af den bybefolkning, der i perioden øgedes fra knapt 40 procent til over halvdelen af landets samlede folkemængde²⁷.

Netop den fremvoksende velfærdsstat og de samtidigt opnåede overenskomstresultater for så vidt arbejds løn og -tid førte i det 20. århundredes første halvdel til mærkbare forandringer i lønarbejderklassens levevilkår, som samtidens statistik i et vist omfang har givet mulighed for at afdække for så vidt angår indkomst- formue- og forbrugsudvikling- og sammensætning, boligforhold og den sociale sammensætning af elever udgået fra den offentlige eksamensskole.²⁸

Frederiksberg Poststation 1910. Siddende forrest det etatsuddannede personale: Postmester, postkontrollør, overpost- og postassistenten. Stående: "Trappeartisten", som postbudene nedsættende betegnedes i samtiden. Trods dobbeltradede uniformsjakke og kasket med krone og posthorn mere end antydende øgenavnet det slid-somme og ensformige arbejde med at bære post og pakker op til femte sal - opgang efter opgang. Med postbudenes fagorganisatoriske tilknytning til fagbevægelsens hovedorganisation indikeredes da også deres nære forbindelse til arbejderklassen og -bevægelsen (Frederiksberg Stadsarkiv)

Personalet på et af hovedstadsmetro-polens S-tog en gang i slutningen af 30'erne. Forrest elektroføreren og i døren togføreren, der, på nær kasketens vingehjul under kronen, begge er uniformeret ligesom postbudene. Selv om arbejdslivet for det nederste lag i DSBs funktionærhierarki var mindre fysisk opslidende, var det ensformigt og kendetegnet ved samme skiftende arbejdstider, som var udbredt i de meget store industrivirksomheder og offentlige forsyningsværker. Statsbanernes lavfunktionærer fik da også samme tilknytning til arbejderklasse og bevægelse som postbudene (Københavns Stadsarkiv).

Indkomst- og formueudvikling- og fordeling

En af de mest centrale levevilkårsindikatorer, som Københavns Kommunes statistiske Kontor afdækkede, omfattede en mere specifik indkomst- og formueudvikling- og -fordeling i hovedstaden i årene 1924-1950 (tabel 2). Heraf fremgik, at arbejdere og lavfunktionærer i perioden stort set havde samme gennemsnitlige årlige indkomst og dermed var de i den henseende, som det i samtiden betegnedes, økonomisk ligestillede.

Denne lønarbejderklasse fik da også samtidig en betydelig stærkere indkomstudvikling end laget af selvstændige og højfunktionærer. Det var afgørende for, at indkomstspændet mellem disse lag og lønarbejderklassen indsnævredes i et betydeligt omfang. Dog således, at selvstændige og højfunktionærer ved periodens afslutning havde en gennemsnitsindkomst, der var mere end dobbelt så høj som lønarbejdernes.

Der var ikke desto mindre tale om en indkomstudvikling, som i årene 1924-1950 tilgodeså lønarbejderklassen. Den var opnået ved en kombination af de reallønstigninger, som lønarbejderne opnåede ved periodens overenskomster, den progressive indkomstbeskatning samt ydelser, der ved indkomstbortfald kom fra den fremvoksende velfærdsstats velfærdssystem. Det var faktorer, som derimod ikke påvirkede den samtidige formuefordeling.

Tabel 2. Index for indkomst- og formueudvikling- og fordeling, hovedstaden, 1924-1950²⁹

	Indkomstfordeling			Formuefordeling		
	1924	1937	1950	1924	1937	1950
Selvstændige	100 (315)	103 (291)	227 (234)	100 (6311)	93 (5014)	105 (1296)
Højfunktionærer	100 (284)	102 (259)	225 (208)	100 (2041)	101 (2251)	141 (561)
Lavfunktionærer	100 (99)	110 (98)	271 (95)	100 (361)	148 (259)	194 (136)
Arbejdere	100 (100)	111 (100)	281 (100)	100 (100)	92 (100)	515 (100)

Anm.: Indkomst og formueudviklingen, 1924-1950, Index: 100=1924. Indkomst- og formuefordelingen i hvert af årene 1924,1937 og 1950, Index: 100=Arbejdere, angivet i parentes.

Med en i udgangspunktet ekstremt lav gennemsnitlig formue i forhold til særlig selvstændige, men også højfunktionærer, opnåede arbejderklassen som følge af den gunstige indkomstudvikling ganske vist en betydelig formue-tilvækst. Men ikke mere end at selvstændige og højfunktionærer ved periodens afslutning havde formuer, der var henholdes elve og fem gange højere end arbejder-nes.

Dette var en følge af opsparingskvotens stigning med indkomsts-niveauet, som dog ikke indvirkede på den formueforskelle, der var mellem arbejdere og lavfunktionærer, som i den henseende ikke kunne betegnes som ligestillede.

Da lavfunktionærer og arbejdere stort set havde samme indkomst, var formueforskellen mellem dem antagelig en konsekvens af det periodevise indkomstbortfald, der kendetegnede arbejderklassen i form af en langt højere risiko for arbejdsløshed og sygdom efter arbejdsulykker- og miljøpåvirkninger. Dermed havde arbejderne en mere usikker fast indkomst, som vanskeliggjorde økonomiske henlæggelser og dermed opsparing.

Endelig kunne den mindre opsparingsevne blandt arbejdere have været påvirket af den forbrugeristiske fritidsanvendelse, som den nævnte senere eftertids livsformsanalyse tillagde lønarbejderlivsformen, og som for den klas-siske hovedstadsarbejderklasse i det 20. århundredes første halvdel bl.a. omfattede: Biografbureau, besøg på forlystelsesetablissementer og værtshuse, søndagsudflugt til nordegnens grønne områder med indlagte ophold på trak-

tørstæder eller Bakken, foreningslivets skovture og fra slutningen af 30'erne ferieophold i Dansk Folkeferies feriebyer- og boliger.³⁰ Selv om lønarbejderklassen ved overenskomsterne og ferieloven opnåede en nedsættelse af den tidligere meget lange arbejdstid, lagde den i forhold til andre samfundslag kortere fritid og særlig forbrugssammensætningen ikke desto mindre en grænse for denne form for fritidsanvendelse.³¹

Forbrugssammensætning

Sociale forskelle i forbrugssammensætningen blev da også en af de øvrige levevilkårsindikatorer, som den offelige statistik havde øje for i århundredes første halvdel. Allerede i 1909 konstateredes det, at udgifter til fødevarer og bolig i hovedstaden indgik med henholdsvis 47 og 16 procent blandt de laveste samlede forbrugsudgifter, som netop kendetegnede lønarbejderklassens levevilkår. Mens samme udgiftsposter indgik med henholdsvis 40 og 13 procent blandt de lag, som havde de højeste forbrugsudgifter og dermed indkomster.³²

Ved opgørelsen af forbrugssammensætning i 1931 havde lønarbejderklassen med indkomstudviklingen siden 1909 ganske vidt opnået en reduktion af fødevarers andel af de samlede forbrugsudgifter til 43 procent, på samme tid, som boligens andel udgjorde 22 procent (tabel 3). Ikke desto mindre havde lagene med de største forbrugsudgifter samtidig kunne reducere fødevareudgifternes andel heraf til 32 procent, mens boligens androg 13 procent.

Dette skred i forbrugets sammensætning fortsatte med indkomstudviklingen og -udjævningen og havde allerede i 1943 bevirket, at fødevarers andel af de laveste samlede forbrugsudgifter var nedbragt til 35 procent, mens boligens andel heraf udgjorde 19 procent. Til gengæld androg fødevare- og boligandelen henholdsvis 25 og 14 procent af de største samlede forbrugsudgifter.³⁴

Selv om den indkomstudvikling, der i perioden kom lønarbejderklassen til gode, nedbragte de helt basale fødevare- og boligudgifters andel af det samlede forbrug fra over 60 procent til godt 50 procent, slugte de øvrige udgiftsposter, der stort set udgjorde samme andel af de samlede forbrugsudgifter i de forskellige indkomstgrupper, en stor del af lønarbejdernes indkomst. Så meget, at der heraf blev en langt mindre andel til beklædning og det, der i statistikken betegnedes "andre udgifter" (tabel 3). Allerede i det indkomslag, der i eksemplet fra 1931 lå lige over lønarbejderklassen øgedes disse udgiftsposters andel af de samlede forbrugsudgifter, for samme år at udgøre 14 og 29 procent blandt de højeste indkomslag, mens de blandt lønarbejderne androg 7 og 15 procent.

Tabel 3. Forbrugssammensætningens procentvise fordeling, hovedstaden, 1931³⁴

Samlet forbrugsudgift i kr.	2-3000	3-4000	4-5000	5-6000	6000 el. mere
Hovedstaden					
Fødevarer	43,1	32,8	31,2	34,2	31,6
Beklædning	7,4	11,1	12,5	11,6	13,5
Bolig	22,1	15,1	13,9	13,9	12,9
Brændsel og belysning	4,5	3,8	3,7	3,7	3,0
Skatter	3,0	4,2	4,3	4,1	4,4
Kontingenter	4,6	7,6	7,6	6,5	6,0
Andre udgifter	15,2	25,4	26,8	26,0	28,6
Total	100	100	100	100	100

Udover den sociale status, som beklædning afspejlede, repræsenterede statistikens "andre udgifter" udgiftsposter, der var afgørende for levevilkårene og sammen med betaling for læge- og sygehusbetaling³⁵ omfattede udgifter til: Tandlægebehandling, kollektiv transport, personlig pleje, vin, spiritus, tobak, eget transportmiddel, begravelse, forsikrings- og bankydelse, radio, bøger, blade, aviser, uddannelse, anvendelse af kultur- og fritidstilbud, for-
tæring udenfor hjemmet, rejser, fornøjelser, varige forbrugsgoder m.m.

Der var levevilkårselementer, som lønarbejderklassen blev uddraget, med mindre de tilvejebragtes af den fremvoksende velfærdsstat og arbejderbevægelsens korporation. Den velfærdsstatslig og korporativ³⁶ tilvejebringelse kom også til at omfatte de to tunge poster på lønarbejderklassens budget: fødevarer og bolig. Men det ikke ændrede afgørende ved, at lønarbejderklassens store boligbudgetandele stod i grotesk modsætning til de mindre boligandele, som repræsenterede de højeste indkomstgruppers uden sammenligning større og kvalitativt bedre boliger. Ej heller ved, at brød, kolonialvarer, mælkeprodukter og fisk udgjorde en, med indkomstens stigning, faldende andel af forbrugsudgifterne. Mens det modsatte forhold gjorde sig gældende for grøntsager, kød, pålæg, øl, sodavand m.m. og andre fødevarer.³⁷

Boligforhold

Arbejdere og lavfunktionærer blev også i vid udstrækning ligestillet i hense-
ende til boligforhold. I de to år (1930 og 1940) i den første halvdel af det 20. århundrede, hvor Københavns Kommunes statistiske Kontor afdækkede denne levevilkårsindikator gennem den sociale fordeling hovedstadens bolig-

masse, var størsteparten af de små og mindre lejligheder (1-3 værelser) da også beboet af lønarbejdere (tabel 4). Mellem 75-77 procent af lavfunktionærer og 88-90 procent af arbejdere beboede således denne lejlighedskategori, mens det drejede sig om 47-51 og 57-59 procent af henholdsvis højfunktionærer og selvstændige, der i modsætning til lønarbejderklassen i langt videre omfang radede over de mellemstore og store lejligheder på fire eller flere værelser.

På trods af ensartetheden i fordeling af små og mindre lejligheder indenfor lønarbejderklassen og en forstærkelse heraf i løbet af 30'erne beboedes en lidt større andel af disse lejligheder og særlig de to værelses af arbejdere. Det var antagelig en følge af både de førnævnte mere usikre indkomstforhold, som arbejderne var underkastet og af de uflagertes andel af den samlede arbejderklasse. Helt tilsvarende bevirkede den store gruppe af små selvstændige, at over halvdelen af den samlede gruppe af selvstændige beboede 1-3 værelses lejligheder.

Tabel 4. Lejligheders procentvise fordeling indenfor socialklasser, hovedstaden, 1930-1940³⁸

	Selv- stændige	Højfunk- tionærer	Lavfunk- tionærer	Arbejdere	Hele hoved staden
1930					
1 værelser	5,4	1,5	7,7	8,4	7,7
2 værelser	27,3	20,5	41,6	58,7	42,7
3 værelser	26,2	25,1	25,9	22,9	24,6
4 værelser	19,7	32,9	17,7	8,8	15,0
5 el. flere værelser	20,9	20,0	7,1	1,3	10,0
Total	100	100	100	100	100
1940					
1 værelser	6,0	3,1	8,6	6,4	7,0
2 værelser	27,3	23,8	44,2	56,9	43,9
3 værelser	24,0	24,0	24,2	25,2	24,9
4 værelser	20,4	26,2	16,2	9,6	15,5
5 el. flere værelser	22,3	22,9	6,8	1,9	8,7
Total	100	100	100	100	100

I denne kategori af lejligheder var de 2-3 værelseslejligheders andel af hovedstadsboligmassen øget siden århundredskiftet. Det var ikke blot en følge af

Køkkenet i en lønarbejderlejlighed i Asger Rygs Gade (ydre Vesterbro) i slutningen af 40'erne. Lejlighedens forbrugsmæssige tyngdepunkt, hvor mere end en tredjedel af indkomsten anvendtes til forarbejdning og opbevaring af fødevarer. 40 år før slugte denne fuldstændig basale livsfornødenhed næsten halvdelen af husstandens samlede indkomst (Københavns Stadsarkiv).

lønarbejderklassens nævnte stigende indkomster i perioden og dermed af den større andel, som boligen kom til at udgøre af de samlede forbrugsudgifter. Men det var også en følge af den boligpolitik, der formedes under verdenskrigen, udfoldedes i mellemkrigstiden og 40'erne, og som fik en meget central placering i den fremvoksende velfærdsstats velfærdssystem.

Det blev bl.a. afgørende for den huslejeregulering, der i det meste af perioden omfattede boligmassen før 1914, og sammen med indkomststigningerne åbnede det mulighed for, at lønarbejderklassen kunne opnå noget større lejligheder end tidligere. Hertil kom den statslige og kommunale subsidiering af det sociale foreningsbaserede og kommunale boligbyggeri, der i perioden kom til at udgøre mellem en tredjedel og to tredjedele af den københavnske produktion af nye 1-3-værelses lejligheder.

Denne nye boligmasse rummede arealmæssigt større lejligheder med toilet og i vidt omfang efterhånden også bad og centralvarme. De nye boliger var kendetegnet af periodens moderne boligbebyggelseformer: Dels lukkede og senere åbne storgårdskarreer, hvor det store gårdareal var udlagt med græsplæner og lege- og opholdspladser og dels efterfølgende blokbebyggelser udlagt i større eller mindre grønne områder og rækkehusligende bebyggelser. Huslejen i dette byggeri var selvsagt højere end i det ældre og lejeregulerede, men reguleret som dette og nedbragt gennem den offentlig byggestøtte. Hertil kom i slutningen af 30'erne huslejetilskud til i første omgang børnerige familier med indkomster netop under "sygekassegrænsen".³⁹

Adgang til eksamensskole og kulturliv

Også i det 20. århundredes første halvdel var den offentlige statistik opmærksom på, at højere skoleuddannelse kunne bryde den "sociale arv", hvorved tillige adgangen til eksamensskolen indgik blandt tidens levevilkårsindikatorer. Problematikken afdækkedes dog i perioden i to år og endog kun på landsplan på trods af store forskelle mellem land og by og mellem provinskøbstæderne og hovedstaden.

Ikke desto mindre blotlagde denne afdækning, at de unge, der havde afsluttet mellem- og realeksamen i 1936, for henholdsvis 16 og 23 procents vedkommende kom fra arbejder- og funktionærhjem, mens samme fordeling for afsluttet studentereksamen udgjorde 3 og 15 procent. 14 år efter (1950) kom unge med afsluttet mellem- og realeksamen for omkring 22 procents vedkommende fra både arbejder- og funktionærhjem, mens den tilsvarende sociale fordeling for afsluttet studentereksamen androg 4 og 19 procent.⁴⁰ Selv om disse procentandele i de to år antagelig var noget større i hovedstaden, og at andelen af unge fra arbejderklassen, der havde forladt folkeskolen med en mellem- eller realeksamen i denne periode var øget i en vis grad, repræsenterede den sociale sammensætning af den erhvervsbeskæftigede befolkning og unge, der havde forladt det eksamensgivende skolevæsen ekstreme forskelle.

Det på trods af, at natvægterstatens private betalingsrealskoler lige efter århundredeskiftet var blevet mødt med bestræbelser for en bredere adgang til det eksamensskolen. Disse udmøntedes i 1903-skolelovgivningen og efterfølgende særlig ved hovedstadskommunernes og større provinskøbstadskommuners etablering af mellem- og realskoleafdelinger ovenpå den obligatoriske grundskole.⁴¹

Det var en proces, der forstærkedes under verdenskrigen og i mellemkrigstiden og ledsagedes af kommunalisering af private realskoler, og allerede i 1919 havde ført til, at staten, hovedstadskommunerne og Gentofte Kommune havde overtaget størstedelen af de private gymnasier i den fremvoksende hovedstadsmetropol.⁴² Det var en privat skoleform, som det socialdemokratiske borgerrepræsentationsflertal ved en forudgående debat allerede i 1917 havde betegnet, som "en classeskole"⁴³, og som socialdemokraten F. Borgbjerg ved folketingsbehandlingen af den nødvendige bagvedliggende lovgivning i 1919 havde varslet et opgør med, da det om eksamensskolen drejede sig om "at åbne for børn, uden hensyn til forældrenes evne". For Borgbjerg skulle der være "adgang til at komme frem gennem dette skolevæsen så langt, som deres [de unges] evner tillader det".⁴⁴

Selv om den lighedsskabende brede adgang til det eksamensgivende skolevæsen gennemsyrede den tidlige velfærdsstats velfærdssystem i det meste af den første halvdel af århundredet, udeblev resultatet som anført ovenfor i vid

udstrækning. For en bredere adgang til gymnasieskolen var det i sig selv en hindring, at der ikke blev oprettet nye offentlige gymnasier end de private, som staten og kommunerne havde overtaget, og som i sin tid af det private initiativ var blevet etableret, der hvor efterspørgsel var tilstede.⁴⁵ Det vil sige i velhaverforstæderne i Gentofte. Birkerød og Hørsholm sognekommuner og dele af København og Frederiksberg, der lå langt fra de bydele i hovedstaden, hvor lønarbejderklassen var lokaliseret: Ældre industri- og arbejderkvarterer og boligkarrekvarterer på hovedstadens bro- og bykvarterer og kvarterer med nye etagebebyggelser på dennes yderdistrikter.⁴⁶

I et lønarbejderbudget, hvor fødevarer og bolig lagde beslag på mere end halvdelen af indkomsten, var der desuden indbygget en grænse for selv små transportudgifter til nærmeste gymnasium. Der var ikke mindst en grænse for, hvor længe ældre børn og unge, uden indkomst som lærling eller arbejdsdreng, kunne gå i den femårige mellem- og realskole og det efterfølgende treårige gymnasium. Herudover udgjorde det boglige og tillige borgerlige miljø i det eksamensgivende skolevæsen en sociokulturel barriere.

En senere eftertids sociologi opstillede da også en række faktorer, der lå bag disse barrierer. Da lønarbejderklassen i produktionen blot skulle rette ind efter ledelsens ordrer, blev ikke nærmere begrundede faste regler et led i forældrenes socialisation af den næste generation. Det var modsat de højere funktionærlag, hvis arbejdsliv var kendetegnet af motiverede og mere diskrete og individtilpasserede ordrer, hvorved opdragelsen af børn og unge kendetegnedes af begrundelse for regler og overtrædelse af disse. En mindre grad af personlighedsudvikling, argumentationsevne og sproglig kompetence blev dermed konsekvensen af lønarbejderklassens socialisation, med deraf følgende mere

I a i Stevnsgade Skole (Nørrebro) i 1934. Statistisk set opnåede kun fire af gutterne den mellem- eller realeksamen, som var adgangen til de længere funktionærudannelser, der førte til et senere arbejdsliv, som var mere varieret og udfordrende, mindre slidsomt og gav en større lønindkomst. Kun én kunne se frem til at sætte den studenterhue på hovedet, der med efterfølgende mellem- eller akademisk uddannelse for alvor ville bryde den sociale arv (Københavns Stadsarkiv).

begrænsede muligheder for at opnå adgang til den boglige eksamensgivende skole.⁴⁷

I samme retning virkede samme sociologis kobling af kortsigtet behovstilfredsstillelse med lønarbejderklassens nævnte forbrugeristiske fritidsanvendelse. Herved blev lønarbejderklassens behovstilfredsstillelse kendetegnet ved bl.a.: Tidlig økonomisk uafhængighed, tidligt ægteskab, kort uddannelse og mindre opsparingstilbøjelighed for så vidt som muligt at kunne opnå både en fritidsanvendelse og livsstil, som en rig fritidsklasse blev normsættende for.⁴⁸ På samme tid, som der skabtes et positivt billede af manuelt arbejde og en fremmedgørelse overfor uddannelse udover den erhvervsfaglige.⁴⁹

Tabel 5. Index for kulturforbrug i tiårsperioder, hovedstaden, 1920-1950.⁵⁰

Antal	1920-1930	1930-1940	1940-1950
Radiolyttere		147	137
Besøg på Nationalmuseet	108	144	142
Udlånte bøger fra folkebiblioteker	151	162	120
Elever i de kommunale fortsættelsesskoler	151	256	187
Solgte billetter i Det kgl. Teater	93	109	106
Solgte billetter i biografer	193	215	175
Indbyggere	109	112	109
Lønarbejdere	110	113	111

Anm.: For hver tiårsperiode danner startårets talstørrelse basisår for indexberegningen af talstørrelsen i periodens slutår

Til overvindelse af klassebarriererne for ikke blot længere uddannelse, men også for at opnå den herfor væsentlige kulturelle højnelse, formulerede arbejderbevægelsen konturerne for principperne og rammerne for den kultur- og fritidssøjle, der indbyggedes i den fremvoksende velfærdsstats velfærdssystem.⁵¹ Udover at modvirke den stress, træthed og monotoni, der fulgte af både produktionens øgede mekanisering, arbejdsdeling og -tempo samt storbylivets støj fra trafik og uro, skulle der tilvejebringes vilkår for de brede befolkningslags "fornuftig fritidsanvendelse".⁵² Den kommercielle og passiverende masse- og populærkultur blev anset for utilstrækkelig i den sammenhæng, hvorimod arbejderbevægelsen satte lighedstegn mellem et aktivt fritidsliv og kultur i bredeste forstand.

Afgørende herfor var en lige adgang til fysisk og intellektuel udvikling for

lønarbejderklassen i form af den jævne fordeling af kulturgoderne og den større bredde og lighed i fritids- og kulturtilbuddene, der ville bidrage til nedbrydning af klasseforskellene, således at der kunne opnås et fælles og lige samfund. For at opnå målet etablerede arbejderbevægelsen selv i perioden en række organisationer på kultur- og fritidsområdet, hvis samfundsmæssige position i særlig grad stimuleredes af de rammer på området, der indbyggedes i velfærdssystemet.

Det drejede sig om stadig større regionale rekreative områder for de brede lags friluftsliv, kommunale ungdoms- og aftenskoler, lokaler til møder, foreningsliv, studiekredse og andet folkeligt oplysningsarbejde, idrætsanlæg, svømmehaller samt arealer til kolonihaver. Hertil føjede sig såvel en statslig filmfond til støtte af en højnelse af filmproduktion og anskaffelse af kvalitetsbårne oplysnings- og undervisningsfilm som en statslig filmcentral til distribution af disse film samt til køb eller leje af kunstneriske kvalitetsfilm.⁵³

Disse dispositioner skulle sikre alsidigheden og en almen kulturel højnelse i forhold tidens populærkulturelle strømninger og det, som arbejderbevægelsen betegnede som en "syndflod"⁵⁴ af kommercielle film. I den forbindelse tillagde arbejderbevægelsen tillige folkebibliotekerne og Statsradiofonien afgørende betydning og betegnede disse samfundsmæssige kulturinstitutioner, som henholdsvis udtryk for "litteraturens demokratisering"⁵⁵ og "det vigtigste kulturinstrument i vor tid".⁵⁶

Selv om den offentlige statistik i perioden ikke afdækkede fritid- og kulturforbrugets sociale sammensætning, øgedes dette forbrug på de få områder, hvor det opgjordes, mere end tilvæksten i hovedstadens befolkningstal og antallet af lønarbejdere (tabel 5). Med al sandsynlighed et udtryk for en vis nedslivning til de bredere befolkningslag af både de aktiviteter, der udgik fra periodens mange fritids- og kulturorganisationer, og de rammer herfor, som blev udstukket i den tidlige velfærdsstats kultur- og fritidssøjle.

Ikke desto mindre kendetegnedes perioden f.eks. af en afgrundsdyb forskel mellem det mest "finkulturelle" kulturforbrug, som besøg på Det kgl. Teater var udtryk for, og det letbenede, som en biograftur betragtedes som i arbejderbevægelsens fritids- og kulturforståelse.⁵⁷ Mens billetsalget i Det kgl. Teater i 20'erne udviste et vist fald og efterfølgende en svag stigning, øgedes antallet af solgte biografbillet i perioden nærmest eksplosivt. Et forhold, der kunne antyde, at den brede kulturnedslivning antagelig var begrænset, og at de sociokulturelle barrierer, trods periodens betydelige kultur- og fritidsinitiativer, var intakte. Dermed også et bidrag til, at lønarbejderlaget og dets efterfølgende generationer i det nævnte meget beskedne omfang afsluttede skolegangen med den eksamen, som var forudsætningen for adgangen til de uddannelser, der lå udover de erhvervsfaglige.

Endskønt væksten i elevantallet øgedes betragteligt på periodens kommunale forsættelseskurser, var disse ikke eksamensgivende. På samme tid, som den del af kursisterne, der tog skole-, sprog- og handelsfag, alene øgedes fra 5 til 18 procent blandt de 15-30-årige, der udgjorde kursernes aldersmæssige målgruppe.⁵⁸ Denne prisværdige kommunale indsats på kultur- og fritidsområdet rykkede dermed ikke ved de sociale skævheder i afgangens fra den eksamensgivende skole. Men indsatsen gav antagelig særligt unge faglærte arbejdere og lavfunktionærer de skolekundskaber, som de ikke havde opnået i grundskolen, men som krævedes som følge af den teknologiske udvikling og væksten indenfor administration og servicevirksomhed.

Konklusion og perspektiver

Denne artikel har påvist, at der i det 20. århundredes første halvdel dannedes en i forhold til hovedstadens befolkningstilvækst jævnt stadig større arbejderklasse og et kraftigere voksende lavfunktionærslag. Bag denne udvikling lå ikke blot periodens fortsatte industrialisering, men også den kapitalkoncentration, der lå bag denne proces og samtidig var indlejret i den kapitalistiske markedsøkonomis udvikling.

Afgørende for denne udvikling var en voksende privat administrativ sektor, hvori indgik andre manuelle opgaver, der ikke direkte indgik i produktionen, men som var afgørende for denne, samt simple og rutineprægede administrative funktioner. Det var opgaver og funktioner, som blev varetaget af et lavere lag af funktionærer, der højest havde en erhvervsfaglig uddannelse og ikke var tillagt nogen form for ledelsesbeføjelser. Med den samtidig fremvoksende velfærdsstat genereredes på samme tid tilsvarende opgave og funktioner i stat og kommune og dermed også grundlaget for forøgelsen af antallet af lavfunktionærer.

Ved analyse af de levevilkårsindikatorer, som samtidens offentlige statistik gav indsigt i, har artiklen samtidig dokumenteret, at arbejderklassen og laget af lavere funktionærer var underkastet de samme levevilkår, hvad angik indkomst, forbrugssammensætning, boligforhold og med al sandsynlighed også adgang til det eksamensgivende skolevæsen og kulturlivet. Tilsvarende gælder de arbejdsmæssige funktioner, der yderligere godtgør, at der i periodens hovedstad dannedes en voksende lønarbejderklasse omfattende arbejderklassen og laget af lavere funktionærer.

Der er således grundlag for, at der ved opbygningen af den tidlige velfærdsstat opereredes med en målgruppe, der betegnedes som "arbejdere og dermed ligestillede". Som artiklen påviser, var der tale om en lønarbejderklasse, der efterhånden kom til at omfatte mere end tre fjerdedele af den erhvervsaktive

befolkning i hovedstaden og provinskøbstæderne, og som sammen med det efterhånden indbyggede retsprincip taler for, at velfærdsstaten før midten af århundredet fik den universalistiske karakter, som traditionelt tillægges efterkrigstidens velfærdsstat.

I denne forbindelse peger artiklen endelig på træk ved, hvorledes arbejderbevægelsen gennem dens faglige- og korporative organisationer og dens politiske klassealliance med husmænd ved opbygningen af den tidlige velfærdsstat i perioden forsøgte at skabe større samfundsmæssig lighed gennem højere realløn, kortere arbejdstid og bedre levevilkår for det meget store befolkningslag, som lønarbejderklassen udgjorde. En større lighed, som artiklen argumenterer for i et vist omfang opnåedes i perioden for så vidt arbejds løn og -tid, forbrugssammensætning og boligforhold, men ikke i henseende til adgang til den eksamensgivende skole og kultur.

Artiklen peger dermed frem til den levevilkårsfordeling i efterkrigstiden, som SFI første gang afdækkede i 1976. Heraf fremgik, at lønarbejderklassens levevilkårsforbedringer på dette tidspunkt og dermed siden midten af århundredet omfattede netop løn, arbejdstid, yderligere udjævning i forbrugssammensætningen og boligforhold, men ikke adgangen til længere skolegang eller kulturgoder.⁵⁹ En tendens, der ud fra de efterfølgende levevilkårsundersøgelser fortsatte i den resterende efterkrigstid.⁶⁰ De klassebetingede forskelle i adgangen til uddannelser og kultur bidrog således i det 20. århundrede til en ulige levevilkårsfordeling. Helt, som det er tilfældet i dag, hvor der helt aktuelt peges på den sociale arvs afgørende betydning for uddannelsesniveau og dets skræmmende sammenhæng med forskelle i syge- og dødelighed.

Selv om lønarbejderklassens indkomst- og levevilkårsforhold stort set havde samme karakter i de stadigt større forstæder, der omgav hovedstaden og sammen med den indgik i den fremvoksende hovedstadsmetropol⁶¹, udgjorde denne metropol i den første halvdel af det 20. århundrede alene godt halvdel af landets bybefolkning og knapt 30 procent af dets samlede befolkning. Endskønt disse forhold i hovedstaden antagelig svarede til de store og mellemstore provinskøbstæder, er resultat af denne artikel dermed ikke repræsentativ for hele landet.

En undersøgelse heraf i udvalgte købstæder og stationsbyer vil derfor være relevant, men vil, da den statslige statistik ikke er så detaljeret som den københavnske, kræve inddragelse af arkivalsk materiale som f.eks.: Folketællingsskemaer og statsskolearkivalier (Rigsarkivet) og kommunalt folke-register-, mandtals-, skattelignings-, byggesags- og skolemateriale afleveret til de offentlige kommunale arkiver efter arkivlovens § 7, der i de fleste tilfælde betegnes som stadsarkiver.

Forkortelser

RDT: Rigsdagstidende:

FT: Folketingstidende

TA: Tillæg A

TB: Tillæg B

TC: Tillæg C

FF: Folketingets forhandlinger

LF: Landstingets forhandlinger

Noter

1. I levevilkårsundersøgelserne opererede SFI med en række levevilkårsindikatorer: Indkomst- og formueforhold, for-brugssammensætning, boligforhold, uddannelsesniveau, kultur- og fritidsliv, arbejdsmarkedsforhold, politisk aktivi-tetsniveau, sociale relationer, personlige sikkerhed og påvirkning af forurening. Da disse indikatorer blev sat i forhold til befolkningens socioøkonomiske, alders-, køns- og civilstandsmæssige sammensætning, kunne SFI dokumentere signifikante levevilkårsforskelle i det danske samfund. Jf. Levevilkår i Danmark 1976, s. 25-31 og Erik Jørgensen m.fl.: Hovedresultatet af levevilkårsundersøgelsen, Fordelingen af levevilkårene, bd. V, 1979, s. 1527-1615

2. RDT 1898-1899, TA, s 2462.

3. 1915/16 TA, s. 2261-2261.

4. 1916/17, TA, s. 2194-2196.

5. RDT 1930/31, TA s. 5921-5822.

6. RDT 1915/16 TA, s. 2261-2261. 1930/31, TA s. 3713. Betænkning om den offentlige sygeforsikring afgiven af syge-forsikringskommissionen af 1954, 1959, s. 88-89.

Søren Kolstrup: Den danske velfærdsmodel 1891-2011, 2014, s. 20-22.

7. Povl Markussen: Velsandssamfundet – øget lighed eller forsat klasseskel, 1981 s. 203-208.

8. Levevilkår i Danmark 1976, Socialforskningsinstituttet, 1976, s. 34-35.

9. Peter Gundelach og Mortensen: Ind i sociologien, 1990, s. 77-80.

10. RDT 1919/20, TA s. 7223.

11. RDT 1919/20, TA s. 3372.

12. RDT 1919/20, TA, s. 3439-3442. 1920/21, TA s. 2785-2786. og 1926/27 A, s. 4496-4496.

13. Statisk Årbog for København m.m., 1919, s. 98, 1925, s. 123, 1935, s. 152, 1945, s. 158 og 1950, s. 166.

14. For både statsbanerne, de reelt kommunalt ejede såkaldte privatbaner og postvæsenet: Dels portører, overportører, stations- og togbetjente, togførere, lokomotivførere og lokomotivfyrbødere. Dels postbude, overpostbude, telegrafbu-de og overtelegrafbude. Jf. lovforslag om lønklasser i postvæsenet og statsbanerne, RDT 1908/1909, TA, s. 411-566.

15. RDT 1914/15 (2. samling), TA, s. 161-165.

16. Lovforslag om lønklasser i Toldvæsenet: Told- og overtoldejente, RDT 1913/14, TA, s. 1827-1828.

17. Levevilkår i Danmark 1976, Socialforskningsinstituttet, 1976, s. 34-35.

18. Gundelach og Mortensen: Ind i sociologien, 1990, s. 77-80.

19. Gennemført bl.a. på grundlag af den amerikanske sociolog Eric Oli Wright: Classes, Crisis and State, 1978, der på dansk grund omsattes til: Jørgen Goul Andersen og Jens Hoff: The Danish class structure, Acta sociologica, vol. 32, no. 1, 1989

20. Afsluttende skoleeksamener, der krævedes for såvel såkaldte "etatsuddannelser" inden for såvel stat og kommune som en række større institutionaliserede private virksomheder (f.eks. banker, rederier og forsikringsselskaber), mel-lemlange uddannelser (bl.a. folkeskolelærere og videregående uddannelser på det tekniske og merkantile område) og akademiske uddannelser. En buket af uddannelser, der førte frem til videregående administrative arbejdsfunktion og stillinger med stigende ledelsesbeføjelser. Medvirkende til, at funktionærer på dette niveau i det offentlige repræsentere stat og kommune, og i det private disponerede på vegne af kapitalejeren (erne) og sin lønindkomst fik andel i den ved produktionen skabte profit.
21. Svend Aage Hasen: Økonomisk vækst i Danmark, bd. 1, 1976, s. 160-315 og bd. 2, 1977, s. 9-124. Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen: Sociale brydninger 1914-1939, s. 1980 15-398. Frem mod socialhjælpsstaten (red. Jørn Henrik Pedersen), Dansk Velfærdshistorie, bd. 1, 2010, s.311-558. Mellem skøn og ret, (red. Jørn Henrik Pedersen), Dansk Velfærdshistorie, bd. 2, 2011, s. 40-81, 151-164, 170-175, 235-259, 324-326, 331-339, 419-446, 493-529, 557-591, 645-695. Velfærdsstaten i støbeskeen (red. Jørn Henrik Pedersen), Dansk velfærdshistorie bd., 3, 2011, s. 11-71, 155-173, 221-233, 33-356, 451-473.
22. Statistiske Årbog for København m.m. 1922, a. 7-13 og 1933, s 15-22, Statistisk Månedsskrift, 1951, s. 338-353. Statistisk Tabelværk. 4 r., Litra A, nr. 4, 1904, s. 52. Statistiske Meddelelser, 4 r., 162 bd., 5. hf., 1957, s. 2021. For årene 1901 og 1911 giver den offentlige statistik ikke mulighed for at fastlægge antallet af lav- og højfunktionærer. For at fastlægge et forholdstal, der angiver antal lavfunktionærer pr. arbejder og ud fra den offentlige statistiks oplysninger om antal arbejdere at beregne antallet af lavfunktionærer og derudfra at adskille antallet af højfunktionærer (jf. beregningsgrundlag i note 23), er der for de to angivne år foretaget en gennemgang af de beskæftigedes stillingsbetegnelser i udvalgte gader ud fra politiets mandtalslister i København (Københavns Stadsarkiv: Politiets Mandtaller - Københavns Stadsarkiv (kbharkiv.dk) og på Frederiksberg (Frederiksberg Politi, Frederiksberg Stadsarkiv (A 1400)). I Københavns har de udvalgte gader omfattet: Elmegade, Ravnsborggade, Bakkensensgade, Jægersborggade, Ægirgade, Dannebrogsgade, Saxogade, Valdemarsgade, Mysundegade, Flensborggade, Gl. Kalkbrænderivej, Livjærggade, År-husgade, Randersgade, Viborggade samt Marstalsgade. På Frederiksberg har de udvalgte gader omfattet: Schøn-bergsgade, Danmarksgade, Rolfsvej, Folkvarsvej. Adilsvej, Lollandsvej og Falstersvej.
23. På grundlag af det i tabel 1 angivne forholdstal og den offentlige statistiks oplysninger om provinskøbstædernes antal arbejdere, funktionærer og selvstændige, beregnes antallet af lavfunktionærer, der fratrækkes antallet af samtlige funktionærer, hvorved antallet af højfunktionærer fremkommer.
24. I 1901 omfattede hovedstaden med en befolkning på knap en halv mio. indbyggere en centralby (Københavns førindustrialiserede by) med finansielle, forretningsmæssige og administrative funktioner samt to omliggende bylag med industri- og boligområder på de københavnske brokvarterer og frederiksbergske bykvarterer. Sammen med et udenfor liggende lag af fremvoksende forstæder og længere ude store og med hovedstaden forbundne stationsbyer en tidlig hovedstadsmetropol med i nærheden af 0,6 mio. indbyggere. Svarende til 56,7 procent af landets bymæssige befolkning. Jf. Statistisk Årbog for København m.m. 1990, s. 296. Statistisk Årbog, 1905, s. 9.
25. I 1950 omfattede hovedstaden med en befolkning på knapt 0,9 mio. indbyggere centralbyen, de to ældre omliggende bylag med industri- og boligområder på de københavnske og frederiksbergske bro- og bykvarterer samt et tilsvarende tredje bylag i Københavns og Frederiksbergs yderdistrikter. Sammen med et udenfor liggende nu 5-15 km bredt forstadsland med både boligforstæder og industri- og boligforstæder, en større hovedstadsmetropol med i 1,2 mio. indbyggere. Svarende til 52,2 procent af landets bymæssige befolkning. Jf. Statistisk Årbog for København m.m. 1990, s. 296. Statistisk Årbog, 1953, s. 10.

26. I København opnåedes flertallet i 1917 med 52,8 procent af stemmerne. Dette flertal øgedes til 61,2 procent i 1937, hvortil kom de 5,9, der faldt på DKP. I 1950 var den socialdemokratiske stemmeandel dalet til 47,9, mens DKP på samme tid opnåede 10,6 procent. Statistisk Årbog for København m.m., 1919, s. 144, 1940, s. 192 og 1952, s. 186.
27. Henning Bro: Boligen mellem natvægtersat og velfærdsstat. Bygge- og boligpolitik i tre danske bysamfund 1850-1930, bd. 1, 2006, s. 70. [Sammen med sammes bd. 2; Ph.d.-afhandling i historie, Det humanistiske Fakultet, Københavns Universitet]. Bearbejdet til bogen: Henning Bro: Boligen mellem natvægterstat og velfærdsstat. Bygge- og boligpolitik i København 1850-1930, Multivers Academic, 2008.
28. Statistisk Årbog, 1905, s. 9 og 1956, s. 5.
29. Netop den offentlige statistiks hidtil manglende afdækning af flere aspekter af befolkningens sociale forhold, førte umiddelbart efter besættelsen til tanker om oprettelse af et institut, der kunne analysere disse forhold, som nu betegnedes "levestandard", ud fra deres sammenhæng med samfundets klassestruktur, alders- og kønsmæssige fordeling og geografiske sammensætning. Og som forskningsinstituttet Vive beskriver det i sin egen forhistorie: "Derefter gik der 13 år før Folketinget endeligt vedtog loven om oprettelse af et socialforskningsinstitut den 10. april 1958. Forud var gået et udvalgsarbejde, hvor en række eksperter bl.a. overvejede om det skulle være et universitetsinstitut eller et selvstændigt institut – et "half way house" mellem universiteter og statsadministration. Udvalget – bortset fra et enkelt medlem – anbefalede det sidste, og den anbefaling fulgte politikerne. Et væsentligt motiv bag oprettelsen var velfærdsstatens fremvækst, økonomisk genopretning efter krigen og en behersket økonomisk vækst. Der var således efterspørgsel efter mere viden til at kvalificere indholdet i den fortsatte udbygning af velfærdsstaten og til at forbedre grundlaget for en effektiv ressourceanvendelse i sektoren". Med etableringen af SFI igangsattes en meget omfattende forsknings- og publikationsvirksomhed, hvis hovedresultater fra 1976 og frem til 1997 jævnligt publiceredes i nye og reviderede udgaver af værket: Levestandard i Danmark. Jf. 334318 (vive.dk)
30. Statistisk Årbog for København m.m., 1924, s. 146-151 og 1938, s. 174-175. Statistisk Månedsskrift 1952, 155-156.
31. Tina Skovsted: Fra sparsom fritid til grisefest på Mallorca, Arbejderhistorie, 2001, nr. 1, s. 23-31.
32. I livformsanalysen er lønarbejderlivsformen også tillagt en ekspansiv fritidsanvendelse, som i århundredes første halvdel omfattede hobbies som: Indkomstsupplerende kolonihavedyrkning, da mange lønarbejdere samtidig som første- eller anden generationstilflyttere med en rural baggrund også af den grund var motiveret hertil, husflidsarbejde, skibsmodelbygning, et aktivt foreningsorganiseret friluftsliv m.m. Jf. Lone Rahbek Christensen: Livsformer i Danmark, 1997, s. 36 og 40-41.
33. Statistiske Meddelelser 4 r. 40. bd. 1 hf., 1912, s. 28.
34. Statistiske Meddelelser, 4. r., 100. bd., 1 hf., 1931, s. 27.
35. Statistiske Meddelelser 4 r., 122. bd., 1 hf., 1944, s. 41.
36. Læge- og sygehusbehandling var dog stort set vedlagsfri for mindre bemidlede sygekassemedlemmer og fik tillige kommunale tilskud.
37. Bl.a. Arbejderne Fællesbagerier (1886), Mejeriet Enigheden (1897), Arbejdernes Kødforsyning (1899) og Bryggeriet Stjernen (1902).
38. Statistiske Meddelelser, 4. r., 100. bd., 1 hf., 1931, s. 40.
39. Statistisk Årbog for København m.m. 1934, s. 64 og 1943, s. 65.
40. Henning Bro og Søren Kolstrup: Fra slum til velfærd – fundamentet for velfærdsstaten boligpolitik, 2023, s. 41-100.
41. Statistiske Meddelelser, 4 r. 151. bd. 4 hf., 1938, s. 74 og 4. r. 106 bd. 3 hf., 1955, s. 67.
42. Henning Bro: Det skæve gymnasium. Geografiske skævheder i hovedstadsmetropolens gymnasietidsbud i de 20. århundrede, Uddannelseshistorie, 2019, s. 74-75.
43. Bro: Det skæve gymnasium, 2019, s. 78-79.

44. Citeret efter: Larsen, Christian: Skoledrift – ikke en forretning, men samfundsopgave i Uddannelseshistorie, 2003, s. 128.
45. RDT, 1918/19, FF, s. 2224 og 2230.
46. Udover de nævnte offentlige overtagelser, gennemføres efterfølgende statsovertagelse af private gymnasier i hovedstadsmetropolens øvrige nordlige velhaverforstæder samt i en række provinskøbstæder.
47. Bro: Det skæve gymnasium, 2019, s. 79-84.
48. Gregers Friisberg og Irene Thor Kaufmann: Individ og samfund, 1987, s. 38-43
49. Som modifikation skal der dog henvis til note 32. Og at der i regi af arbejderbevægelsen i perioden voksede en livsform frem, som lagde vægt på mådehold og respektabel livsførelse, og søgte at erstatte de kommercielle fritidstilbud med organiserede i bevægelsens regi – jf. nedenstående.
50. Louise Skyggebjerg: Kultur og danske arbejderes fritid, Arbejderhistorie, 2002, nr. 4, s. 64. Povl Markussen: Socialisation, 1980, s. 98-99. Gundelach og Mortensen: Ind i sociologien, 1990, s. 79-80 og 94-97.
51. Statistisk Årbog for København m.m., 1821-140-141, 1930, s. 169-173, 1940. s. 198-201 og 1951, s. 159-164. Statistik Årbog 1951, s. 109.
52. Principperne og rammerne var formuleret tidligere i mellemkrigstiden, men ajourførtes og samledes i den AOF bog, som arbejderbevægelsen udsendte i 1939 og havde titlen: "Fritidsproblemer. En materialesamling til belysning af et moderne problem". Bogens artikler havde tidligere været anvendt som talemanuskripter for en række udsendelser med titlen "Arbejderne og fritiden", som Statsradiofonien havde sendt tidlige på året. Bogen belyste spørgsmålet om en hensigtsmæssig fritidsanvendelse for de brede samfundslag, de initiativer bevægelsen allerede havde taget samt målsætninger for det offentlige fritids- og kulturpolitik. Artiklerne var udarbejdet af en række fremstående socialdemokrater.
53. Fritidsproblemer, s.21.
54. Henning Bro: Farvel til hverdagen. Lejrssport i mellemkrigstiden og 1940'erne hovedstadsmetropol, Arbejderhistorie, 2029 nr. 1, s. 35-40.
55. Fritidsproblemer, s. 98
56. Fritidsproblemer, s. 97
57. Fritidsproblemer, s. 99
58. I 1930 solgtes knapt en halv mio. billetter til Det kgl. Teater mod 6 mio. i biografene. Statistisk Årbog for København m.m. 1930, s. 173-174.
59. Statistisk Årbog for København m.m., 1925, s. 16 og 156 og 1950, s. 19 og 196
60. Levevilkår i Danmark, 1976, s. 154-162, 176-179, 192-196, 206-220 og 224-241.
61. Levevilkår i Danmark, årgang 1980, 1984, 1988, 1992 og 1997.
62. Henning Bro: Hovedstadsmetropolen – den danske byregion. Regionale rammebetingelser for det danske hovedstadsområdes funktion som en byregion i perioden 1850-1990, Frydenlund Academic, 2023, bd. 1, s. 341-345. og bd. 3, s. 131-139.

Abstract

Henning Bro: "...and equated therewith". The working class of the capital in the first half of the 20. century, *Arbejderhistorie* 1, 2025, pp. 38-63.

This article has shown that in the first half of the 20th century, a steadily growing working class and a rapidly growing lower-level civil servant class were formed in the capital. Behind this was not only the continued

industrialization of the period, but also the concentration of capital that was behind this process and was also embedded in the development of the capitalist market economy.

Decisive for a growing private administrative sector, which included other manual tasks that were not directly part of production, but were crucial for it, as well as simple and routine administrative functions. Tasks and functions that were carried out by a lower layer of civil servants who at most had a vocational education and were not granted any form of management powers. With the simultaneously emerging welfare state, corresponding tasks and functions were generated at the same time in the state and municipality and thus also the basis for the increase in the number of lower-level civil servants.

By analyzing the living conditions indicators that the public statistics of the time provided insight into, the article has also documented that the working class and the lower-level civil servant class were subject to the same living conditions in terms of income, consumption patterns, housing conditions and, in all likelihood, also access to the school system, that gives exams, and cultural life. Together with the work-related functions, a distribution of living conditions that proves that a growing wage-earning class was formed in the capital of the period, comprising the working class and the lower-level civil servant class.

The basis for the establishment of the early welfare state was a target group that was designated as “workers and thus equals”. A wage-earning class, as the article demonstrates, gradually came to include more than three-quarters of the working-age population in the capital and the provincial market towns, and which, together with the gradually established legal principle, argues that the welfare state acquired the universalistic character, traditionally attributed to the post-war welfare state, before the middle of the century.

In this context, the article finally points out features of how the labor movement, through its trade union and corporate organizations and its political class alliance with homesteaders in the construction of the early welfare state in the period, attempted to create greater social equality through higher real wages, shorter working hours, and better living conditions for the very large population segment that made up the wage-earning class. Greater equality, which the article argues for to a certain extent, was achieved in the period in terms of wages and hours, consumption patterns, and housing conditions, but not in terms of access to the school, that provides exams, and culture.

Henning Bro
Seniorforsker, Ph.D.
Frederiksberg Stadsarkiv
Email: hebr02@frederiksberg.dk